

Ante Laušić

Centar za istraživanje
migracija i narodnosti Zagreb

Primljeno: 10. 1. 1985.

OSVRT NA NEKE DOSADAŠNJE REZULTATE ISTRAŽIVANJA O ISELJAVANJU IZ PRIOBALNOGA* I OTOČNOG DIJELA HRVATSKE OD SREDINE 19. STOLJEĆA DO SVRŠETKA PRVOGA SVJETSKOG RATA

SAŽETAK

Nakon navođenja općih karakteristika koje su pratile iseljništvo iz Hrvatske u svim razdobljima, u ovome radu izložen je kritički osvrt na stanovite teorije o dosadašnjoj literaturi o iseljništvu, s posebnim naglaskom na iseljavanje iz priobalnog i otočkog dijela Hrvatske od sredine prošloga stoljeća do svršetka prvog svjetskog rata. Pokazalo se da su se neka dosadašnja mišljenja o ovom fenomenu nerijetko temeljila na proizvoljnim procjenama i kao takva u svojoj konačnici rezultirala precjenjivanjem broja iseljenika iz spomenutog područja. Da se donekle uklone ti i drugi nedostaci neodloživo je pristupiti podrobnijoj analizi raspoložive relevantne izvorne građe, poglavito one o popisu stanovništva u svim popisnim godinama od 1857. do 1921. — osnovna je poruka ovoga rada.

Opće karakteristike

Na temelju znanstvenih pristupa iseljeničkoj problematici koji su dosad polučili zapažene rezultate, ali ne i konačne, može se sa sigurnošću kazati da su znanstvenici suglasni u zaključku: povijesne, gospodarske, političke, nacionalne, socijalne, vjerske i druge okolnosti uzrokom su seljenja stanovništva iz svih naših krajeva od najranijih vremena do današnjih dana.

Međutim, proces iseljavanja nije u svim iseljeničkim sredinama imao jednoličan slijed, obujam i intenzitet. Što su vanjske i unutrašnje prisile bile jače i izraženije, to je i iseljavanje bilo intenzivnije i brojnije.

Struktura zanimanja i kvalifikacije naših iseljenika kroz sva iseljenička razdoblja gotovo su nepromijenjene. Iseljava uglavnom seljačka,¹ dakle, nekvalificirana radna snaga, a manje pripadnici ostalih struka i zanimanja. Kako je izgledala struktura zanimanja u cjelokupnoj populaciji radnoaktivnog stanovništva u Dalmaciji od popisne godine 1880. do 1910. vidi se iz slijedećih primjera:

* Pod pojmom »priobalnog« ovdje mislimo samo na one općine koje smo naveli u našim tablicama 1—4.

¹ »Prema raspoloživim statističkim podacima preko 86% iseljenika potjecalo je iz seljačkih redova« (I. Čiznić: Iseljavanje iz južnoslovenskih zemalja do drugog svjetskog rata, *Migracije*, br. 6—7, Zagreb, 1982, str. 308).

Grana djelatnosti	G o d i n a			
	1880	1890	1900	1910
Poljoprivreda, šumarstvo, ribarstvo	82,71	86,12	83,77	82,58
Rudarstvo, industrija, zanatstvo	4,81	4,58	5,18	4,83
Trgovina, promet, bankarstvo	3,77	4,08	4,16	4,81
Činovništvo, vojne osobe, slobodna zanimanja	8,71	5,22	6,89	7,73

Izvor: D. Foretić: O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovici XIX stoljeća do prvoga svjetskog rata, Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zagreb, 1969, str. 14.

Prema istom izvoru (str. 15) gotovo je polovina vlasnika zemlje raspolagala posjedom ne većim od dva hektara. Takav mali i najčešće plodno škrti posjed primoravao je njegova vlasnika da potraži bolji život na drugoj strani — u iseljavanju.

Starosna dob tih iseljenika podudara se s onom najproduktivnijom — mahom su to mladi i zdravi ljudi od 20 do 40 godina, čija se odsutnost nepovoljno odrazila na sve oblike života i privređivanja u iseljeničkom kraju.

U početku pretežno iseljavaju muškarci, a rjeđe žene. Što se više primičemo godinama pred prvi svjetski rat zahtjevi žena za iseljavanjem (zbog udaje ili odlaženja mužu) naglo su se povećali. To se jasno vidi iz slijedećih podataka: udio žena među iseljenicima godine 1901. bio je 10%, a već 1912. 30%. I još jedna specifičnost: broju iseljenih ni izdaleka nije odgovarao broj povratnika. U Hrvatsku se vraćalo negdje oko 5 tisuća ljudi na godinu, a iseljavalo oko 40 tisuća.

Glavna poteškoća za istraživača u određivanju broja naših iseljenika u zemljama imigracije leži u činjenici što se nisu vodili točni podaci o iseljenicima, ne samo u zemlji iseljenja nego i onima primitka. Ionako štur historijsku građu o iseljeništvu s područja hrvatskih zemalja od 1850. do devedestih godina toga stoljeća teško je temeljitije osnažiti vjerodostojnijim izvorima (jer takvih izvora naprosto nema).

Iseljeničko razdoblje, međutim, koje pratimo s kraja osamdesetih godina prošloga stoljeća pa do svršetka prvoga svjetskog rata, ostavilo je znatno više traga u našim i stranim izvornim dokumentima, koji nam pružaju temeljitije garancije o broju iseljenika, ne samo iz kontinentalnoga nego i iz priobalnoga i otočnog dijela Hrvatske. Naime, do godine 1898. u podacima o popisu stanovništva nismo imali evidentirane podatke o iseljenicima. Kako je upravo oko tog vremena dolazilo do masovnog iseljavanja, vlasti su, potaknute time, izdale poznatu bansku naredbu 12. 12. 1898, po kojoj je statističkim podacima o stanovništvu trebalo pridružiti i podatke o iseljavanju. Zahvaljujući dakle provođenju te odluke otad su podaci o iseljenicima vjerodostojniji od dotadašnjih, ali još uvijek nepotpuni, jer je statistika bilježila samo iseljavanja za tražena legalnim putem.

Tu manjkavost donekle ispravljaju podaci o broju iseljenika što su ih vodile brodarske kompanije kao posrednici u prijevozu putnika-iseljenika između zemlje iseljenja i useljenja. Ali statistici je stran svaki iseljenički slučaj koji nije do nje dopro navedenim načinom, a takvih je bilo napretek, jer je u Austro-Ugarskoj monarhiji sve do uoči rata vladalo načelo slobode kretanja i seljenja.

Preostaje još jedan relevantan izvor o broju iseljenika, i to onaj što su ga za svoje statističke i druge potrebe provodile zemlje useljenja. Međutim, za višenacionalnu Monarhiju nemoguće je u tim stranim statistikama razlučiti npr. broj iseljenih Hrvata, Srba i ostalih naroda i narodnosti iz hrvatskih zemalja, jer su iseljenici u tim statistikama jednostavno registrirani kao Austrijanci i Mađari, a osim toga doseljenici iz hrvatskih zemalja nisu iskazivali uže teritorijalno porijeklo, nego su se Hrvati iz kontinentalnog dijela, iz unutrašnjosti, iskazivali s onima iz Bosne i Hercegovine, Dalmacije, Istre, a često u tim podacima nalazimo evidentirane i Slovence.

Ipak, uza sve te manjkavosti istraživač će naći podosta materijala o našem iseljeništvu kojega mu nude naši i strani arhivi i biblioteke. Spomenimo samo najznačajnije: Arhiv jugoslavenskog odbora JAZU u Zagrebu, Arhiv grada Splita — Iseljenička zbirka, Arhiv Saveznog sekretarijata za vanjske poslove u Beogradu, Arhiv Centra za istraživanje migracija i narodnosti u Zagrebu, biblioteke u Dubrovniku, Kotoru, Splitu, Zadru i Rijeci. Mnogobrojni podaci sačuvani su u domaćim i stranim enciklopedijama i raznovrsnim listovima. Od listova izdvajamo: »Narodni list« — Zadar, »Iseljenički muzej« — Zagreb, »Iseljenik« — Buenos Aires, »Matični iseljenički kalendar« — Zagreb, »Pučki list« — Split, »Obzor« — Zagreb, »Tršćanski Lloyd«, »Zajedničar« — Pittsburgh, »Zora« — Auckland, »Domovina« — Punta Arenas, »Napredak« — Sydney, »Hrvatski radnički kalendar« — Toronto i niz drugih.

Obujam, dinamika i pravci iseljavanja

Krbavski boj godine 1493, poslije kojega je Turcima bio osiguran nesmetaniji prodor u naše krajeve, možemo s punim razlogom označiti početkom intenzivnoga i učestaloga seljenja stanovništva iz Hrvatske preko njezinih granica. Od tada pa do kraja 17. stoljeća iz Hrvatske se iselilo, razbježalo ili je u ropstvo odvedeno oko 1.600.000 Hrvata—zaključuje Ivan Mužić.² Tome podatku teško je zasad suprostaviti drugi koji bi bio temeljen na relevantnijim povijesnim vrelima od onih što ih je autor koristio u svojoj studiji.

Od ovoga zbirnog broja otuđenih Hrvata iz matice zemlje nismo kadri odrediti ni približan broj onih iz priobalnoga i otočnog dijela Hrvatske, zbog razloga koje smo naprijed naveli, u čemu uglavnom valja tražiti i škrtost u podacima što su nam ih dosad iskazali prijašnji istraživači. No ipak jedno je točno: turskom najezdom u naše krajeve jače je i učestalije stradavao živalj kontinentalnog dijela, pa je realno pretpostaviti da je odatle bilo znatno više iseljavanja nego iz priobalnoga i otočnog dijela. Valja naglasiti da je živalj iz Hrvatske u ovom masovnom iseljavanju (15—16. stoljeću s tendencijom pada u 17. i 18.) svoje utočište nalazio u najbližim susjednim zemljama Evrope: Austriji, Mađarskoj, Rumunjskoj, Italiji i Slovačkoj.

Prema neslužbenim podacima od 15. do 18. stoljeća u te se zemlje iselilo preko 400.000 Hrvata,³ čiji se potomci kao hrvatske nacionalne manjine, koji danas žive u tim zemljama, iskazuju brojem od 186.000. Za svaku pojedinu zemlju to izgleda ovako: Mađarska 100.000, Austrija 60.000, Rumunjska 12.000, Slovačka 7.000 i Italija 7.000. Što je osjetnije jenjavao turski pritisak, iseljavanje Hrvata u evropske zemlje sve je manje, a priobalje i hrvatske otoke gotovo da možemo u tome zanemariti, osim po iseljavanju u susjednu Italiju. Na žalost, i ovdje smo uskraćeni odgovorom na pitanje koliko bi u ovome ukupnom broju

² I. Mužić: Razmatranje o povijesti Hrvata, Split, 1967, str. 15.

³ V. Holjevac: Hrvati izvan domovine, Zagreb, 1968, str. 14.

pripadnika hrvatske narodnosti mogao imati udjela priobalni i otočni dio Hrvatske, ali zacijelo proporcionalno manje nego drugi hrvatski krajevi neposredno ugroženi islamom i izloženi drugim nedaćama.

Govoreći o našem iseljeništvu u Zapadnoj Evropi do prvoga svjetskog rata B. Deželić, pored ostalog kaže: »... nijedna predratna statistika ne kazuje vijerno brojčano stanje naše predratne kontinentalne emigracije, ali se računa pouzdano da je pola milijuna industrijskih radnika naše narodnosti stalno boravilo u zemljama zapadne Evrope.«⁴ U Ranjsko-Vestfalskoj oblasti Njemačke npr., odnosno u njezinim rudnicima bilo je zaposleno oko 60.000 radnika krajem prvoga svjetskog rata, i pretpostavlja se da bi među Slovencima, koji su činili glavninu, trebalo da bude oko 5 do 6 tisuća Hrvata.⁵

Ovo najmasovnije iseljavanje stanovništva od 15. do kraja 16. stoljeća posljedica je, dakle, onih uzroka što su ih izazivala vojna osvajanja, u prvom redu turska.

Vrijeme, međutim, od početka 17. do polovice 19. stoljeća valja promatrati kao posljedicu ekonomsko-političkih i društvenih prilika, u znanosti poznatu pod imenom »moderna kolonizacija«, kada se iz Hrvatske iselilo u prekomorske zemlje oko 13.000 Hrvata,⁶ i to pretežno iz Dalmacije, Hrvatskog primorja i Istre. To je i razumljivo obazremo li se na činjenicu da su naši vješti pomorci plovili na stranim brodovima gotovo svih svjetskih kompanija, osobito španjolskih i talijanskih, upoznavali se s prekomorskim svijetom i ne baš rijetko kao dezerteri napuštali brodove i nastanjivali se u novoupoznatim krajevima. U ovome su svakako imali velik udio i dubrovački mornari, čiji su brodovi tada, kada je Republika bila na vrhuncu svoje pomorske moći, uspostavljali trajnije veze s Novim svijetom. Stoga nisu zanemarljive tvrdnje da se poneki mornar nastanio u Novome svijetu i time započeo modernu kolonizaciju Hrvata s onu stranu oceana.⁷

Sve su to usputna, slučajna, stihijska i neorganizirana iseljavanja — usmjerena uglavnom prema SAD i Južnoj Americi, čiji trend s manjim oscilacijama pratimo sve do druge polovice 19. stoljeća. T. Telišman ispravno zaključuje: »U nastojanju da kronološki utvrdimo vrijeme kada je iseljavanje postalo političko pitanje, možemo se složiti u ocjeni da je ono naraslo u ozbiljno društveno i političko pitanje (potcrtao A. L.) već devedesetih godina 19. stoljeća.«⁸ Pri tome, dakako, misli na naše prekomorske iseljenike koji su po vremenu dolaska, intenzitetu i brojčanosti naseljavali SAD, Južnu Ameriku, Novi Zeland, Kanadu i nešto manje neke zemlje afričkog kontinenta.⁹

Dakle, u svim iseljeničkim razdobljima devedesete godine prošloga stoljeća ostaju u povijesti hrvatskog iseljništva najdojmljivije, jer je iseljavanje tada poprimilo začuđujuće razmjere i neodgodivo se nametnulo nadležnim vlas-

⁴ B. Deželić: Naša emigracija u Njemačkoj, Zagreb, 1931, str. 7—8. Autor smatra da je iseljavanje u Njemačku započelo oko 1898. i da su glavninu činili Slovenci iz Štajerske i Kranjske.

⁵ Iseljenička služba, Izvještaj Narodnoj skupštini za 1925/26, Beograd, 1926, str. 23.

⁶ V. Holjevac: op. cit., str. 16.

⁷ Vjerodostojni podaci ili pretpostavke o tome registrirani su, pored ostalih, u ovim značajnim publikacijama: Jorje Tadić: Španija i Dubrovnik u XVI st., Beograd, 1932, str. 133—134; Ivan Mladineo: Narodni adresar, New York, 1937, str. XXI; Lucas Bonačić-Đorić: Historia de Los Yugoslavos en Magallanes II, Punta Arenas, Chile, 1941, str. 27—28; Louis Adamić: A Nation of Nations, New York and London, 1945, str. 234—235; Z. Kastelski: The Croats, Floreffe, Pennsylvania, 1950, str. 25—6; Rodna gruda, Matica iseljenika Hrvatske, Zagreb, 1951, str. 11; S. Gaži: Croatian Immigration to Allegheny County 1882—1914, Pittsburgh, 1956, str. 16—22; Iseljništvo naroda i narodnosti Jugoslavije (Zbornik), Zagreb, 1978; I. Čizmić: Hrvati u životu SAD, Zagreb, 1982. Isti: Iz Dalmacije u Novi Zeland, Zagreb, 1981; K. Derado, I. Čizmić: Iseljenici otoka Braća, Zagreb, 1982; Zvonimir Šeparović: Od Sydneya do San Franciscoga, Čakovac, 1982.

⁸ T. Telišman: Statistički pokazatelji o iseljavanju naših ljudi s posebnim osvrtom na Hrvatsku. Zbornik za migracije i narodnosti, Zagreb, 1978, str. 131.

⁹ Dovoljno je zaviriti i u najpouzdanije studije o našem prekomorskom iseljeništvu pa da se uoče različita stanovišta, navlastito ona u ukupnom broju, broju na pojedinom kontinentu, državi ili u iseljeničkoj koloniji.

tima i zemlje iseljenja i zemalja primitka da ga i službeno otad počinju registrirati.

Ako se oslonimo na statističke podatke iz toga vremena i njima pribrojimo (doduše, više proizvoljne nego stvarne) podatke iz prijašnjih vremena, te one najpouzdanije od početka stoljeća do prvoga svjetskog rata, kao što je to učinio Makale (1912), Lakatoš (1914) i Holjevac (1969), a potom i neki drugi istraživači, nameću se otprilike isti zaključci:

a) da oko milijun i petsto tisuća Hrvata živi danas izvan granica svoje domovine, bilo da se radi o neposrednim iseljenicima, bilo o njihovim potomcima. Ova brojka potvrđuje sva dosadašnja mišljenja da su od svih južnoslavenskih naroda uz Slovence, Hrvati imali najveći broj iseljenika u svim iseljeničkim razdobljima;

b) da priobalni i otočni dio Hrvatske »čini trećinu cjelokupnog jugoslavenskog iseljeništva, odnosno gotovo 50 posto hrvatskog iseljeništva«¹⁰ i da se s tog područja do prvoga svjetskog rata iselilo oko 350.000 žitelja;

c) da se od godine 1880. do 1910. iz svih dalmatinskih kotara, od Šibenika na sjeveru, do Dubrovnika na jugu, iselilo 58.175 osoba, što se od jedne do druge popisne godine može prikazati ovako:

Od godine 1880. do 1890.	iselilo se	13.845 osoba	ili	2,91%
" 1890. do 1900.	" "	12.490	" "	2,37%
" 1900. do 1910.	" "	31.840	" "	5,36%

d) da je u tim kotarima, uključujući još Zadar i Kotor, za isto razdoblje (1880—1910) broj doseljenih bio manji od broja iseljenih, što pokazuje tablica 1;

Tablica 1.

Iseljavnje (—) ili doseljavanje (+) pučanstva u ‰

	Na svakih 100 dolazi iselj. (—), doselj. (+)		
	1880—1890	1890—1900	1900—1910
Dubrovnik	— 4,68	+ 1,26	— 7,03
Hvar	— 4,78	— 7,44	—13,49
Korčula	— 3,34	— 4,75	— 4,98
Kotor	— 1,79	— 0,57	+ 1,47
Makarska	— 0,10	— 6,27	— 6,93
Split	— 2,03	— 2,29	— 3,29
Brač			—16,48
Šibenik	— 3,58	+ 1,86	— 0,22
Zadar	+ 1,16	— 1,26	— 5,56

Izvor: M. Makale: Zadnji popis pučanstva u Dalmaciji, str. 17.
J. Laktoš: Narodna statistika, str. 66.

e) da za razdoblje (1900—1910) prema raspoloživim službenim podacima, domnira trend porasta iseljenih s iznimkom u kotaru kotorskom, kako je prikazano u tablici 2.

¹⁰ V. Holjevac: op. cit., str. 36—37.

Tablica 2.

Broj iseljenika od 1900. do 1910.
(+ doseljeni, — iseljeni)

KOTARI	Broj iseljenika i doseljenika u %	
Dubrovnik	— 2.880	— 7,03
Hvar	— 3.777	—13,49
Korčula	— 1.362	— 4,98
Kotor	+ 548	+ 1,47
Makarska	— 1.773	— 6,39
Split	— 2.974	— 3,29
Brač	— 4.023	—16,48
Šibenik	— 117	— 0,22
Zadar	— 4.192	— 5,56
UKUPNO:	20.550	

Izvor: V. Holjevac: Hrvati izvan domovine, str. 37.
J. Lakatoš: Narodna statistika, str. 66.

Dok je, kako je vidljivo, u svim primorskim i otočnim kotarima Dalmacije useljavanje zaostajalo za iseljavanjem, dotle Istra, a poglavito njezin priobalni dio bilježi obrnute trendove. Naime, Istra je ona pokrajina Monarhije koja je od popisne 1900. do 1910. zauzimala prvo mjesto u porastu broja pučanstva. Štoviše »taj je procent uopće tako povoljan, da ako se uzme u obzir deseto-godišnji procentualni porast evropskog stanovništva, jedino je Rumunjska koja ima sličan porast«. U Istri je naime postotak porasta iznosio 16,95%, a u Rumunjskoj 19,4%, konstatira na istom mjestu Josip Lakatoš.¹¹ Tome ide u prilog i podatak da je popisne 1900. Istra imala 345.025 stanovnika, a deset godina poslije 403.565 stanovnika, od čega 253.025 Hrvata,¹² što govori o apsolutnom porastu od 58.516 ili 16,95%.

Od sedam priobalnih i otočnih istarskih kotara toga razdoblja (Rovinj, Kopar, Lošinj, Poreč, Pula, Krk i Volosko) te kontinentalnog Pazina, Pula je u apsolutnom i postotnom porastu stanovništva zauzimala prvo mjesto, a krčki je kotar imao najmanji porast, što se objašnjava povećanim trendom iseljavanja od 11,27%. U svim spomenutim kotarima doseljavanje je nadmašilo iseljavanje za 5.124 osobe, odnosno za 1,48%.

Statistički podaci o iseljavanju s područja Istre i Hrvatskog primorja u svim iseljeničkim razdobljima do neposredno pred prvi svjetski rat nisu na žalost vođeni, pa nam za približnu ocjenu broja iseljenika jedino može poslužiti usporedba (razlika) nataliteta i mortaliteta, koje su služile i Lakatošu, prema komu je iz Istre do prvoga svjetskog rata emigriralo oko 400.000 Hrvata u prekomorske zemlje, a u posljednjem desetljeću (1900—1910) blizu 15.000.¹³

Da bismo se uvjerali u ispravnost tvrdnji Makalea, Lakatoša, Holjevca i drugih, i mi smo u traženju odgovora na to pitanje pošli od podataka o broju stanovnika u različitim popisnim godinama što ih je sakupio Marko Korenčić,¹⁴ a objelodanila JAZU godine 1979. i došli do novih spoznaja.

¹¹ J. Lakatoš: Narodna statistika, Zagreb, 1914, str. 9.

¹² Valja pretpostaviti stanovite nepravilnosti koje su unijete u ovaj popis, jer su Talijani nastojali da njih bude više od Hrvata i Slovenaca. Omjer prema tom popisu bio je ovakav: Hrvata 43,52%, Slovenaca 14,27% i Talijana 38,14%.

¹³ J. Lakatoš: op. cit., str. 9.

¹⁴ M. Korenčić: Naselja i stanovništvo SRH 1857—1971, JAZU, knj. 54, Zagreb, 1979.

Iz tablica 3 i 4 o kretanju (porastu ili padu) broja stanovnika u priobalnim i otočnim dijelovima Dalmacije, Hrvatskog primorja i Istre od 1857. do 1921, gdje su navedeni podaci iz sedam popisnih godina, uočljive su stanovite oscilacije. Naime, u 28 primorskih i otočkih općina Hrvatske broj se stanovnika nije ravnomjerno povećavao, a u nekima, primjerice Braču, Cresu—Lošinju, Crikvenici, Dubrovniku, Krku, Opatiji, Pločama, Senju i Hvaru, od jedne do druge popisne godine čak je i opadao. Pri tome, međutim, valja spomenuti da se općinski teritorij u navedenim popisnim godinama administrativno mijenjao.

Tablica 3.

Broj stanovnika u priobalnom i otočnom dijelu Dalmacije i Hrvatskog primorja prema popisu od 1857. do 1921.

Općina	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.
Split	37.806	42.354	45.391	50.603	58.212	64.414	71.550
Biograd n/m	5.013	5.420	5.581	6.211	7.373	8.593	9.653
Brač	16.022	18.330	19.969	22.650	24.408	22.969	1.9339
Crikvenica	19.001	21.663	21.897	22.554	24.063	24.077	23.227
Dubrovnik	41.289	39.670	42.531	43.678	47.523	47.483	44.290
Korčula	12.385	12.662	14.538	16.998	19.383	22.303	24.344
Lastovo	1.148	1.042	1.050	1.226	1.384	1.417	1.558
Makarska	8.473	9.540	10.045	11.708	12.475	13.676	13.300
Metković	6.353	7.337	8.138	9.327	10.817	12.125	12.331
Omiš	12.225	14.007	15.065	16.995	19.518	21.318	22.209
Opatija	18.846	17.389	18.573	20.715	23.945	28.145	25.054
Ploče	3.557	4.089	4.458	5.242	5.908	6.297	5.997
Šenju	13.268	15.295	14.782	14.852	15.857	16.713	14.969
Šibenik	32.547	35.522	39.001	43.023	50.783	58.115	63.478
Trogir	9.259	10.005	9.818	11.262	12.213	13.350	14.732
Vis	6.304	6.485	7.871	8.674	9.914	10.101	9.788
Zadar	36.037	39.343	45.409	51.077	58.010	64.486	70.965
Hvar	12.271	13.378	15.040	17.016	18.091	16.943	17.130
Rab	3.753	3.952	4.546	4.051	4.817	5.528	5.528
Ukupno:	295.557	317.486	343.705	378.662	424.694	458.061	469.436

Izvor: M. Korenčić: Naselje i stanovništvo SRH 1857—1971, JAZU, knj. 54, Zagreb, 1979.

Tablica 4.

Broj stanovnika u priobalnom i otočnom dijelu Istre prema popisu od 1857. do 1921.

OPĆINA	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.
Buje	19.010	20.329	20.784	22.575	24.641	27.020	29.409
Cres-Lošinj	19.085	19.192	19.833	20.118	19.876	21.260	19.272
Krk	15.218	16.725	18.089	19.871	24.140	21.259	20.842
Labin	15.307	15.835	17.761	19.049	20.209	21.688	23.552
Pag	4.399	5.152	5.514	5.877	6.687	7.033	7.033
Poreč	13.116	14.456	16.957	19.803	23.264	27.024	26.841
Pula	19.585	30.290	46.638	54.406	61.769	89.428	67.825
Rijeka	48.216	51.397	55.077	67.633	81.309	97.029	90.579
Rovinj	17.098	17.395	28.070	18.817	20.480	24.042	21.642
Ukupno:	171.034	190.771	218.723	248.149	282.375	335.783	306.995

Izvor: M. Korenčić: Naselje i stanovništvo SRH 1857—1971, JAZU, knj. 54, Zagreb, 1979.

Ali, ako se i uzme u obzir i administrativni prijelaz stanovitog dijela teritorijâ iz jedne susjedne općine u drugu, opaža se i u ovoj drugoj također manji porast pučanstva od očekivanoga, što upućuje na činjenicu da uzroke takvu niskom trendu porasta pučanstva valja tražiti u njegovu iseljavanju ili nekom drugom razlogu. Isto tako, nepobitan je dokaz toj tvrdnji da se broj stanovnika najmanje povećavao od 1890. do 1921, dakle u onim godinama kada je u ovim krajevima dolazilo do tzv. masovnog iseljavanja.

Iz popisa stanovništva (Korenčić), vidi se da je Hrvatska, Slavonija, Istra i Dalmacija 1857. imala 2,274.846, a 1910. 3,652.434 stanovnika. Porast je, dakle, iznosio ukupno 60,5%, odnosno prosječno 1,14% na godinu — kao što je vidljivo iz tablice 5.

Tablica 5.

Stanovništvo Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Istre od 1857. do 1921.

Hrvatska, Slavonija, Dalmacija i Istra	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.
	2,274.846	2,549.698	2,660.606	3,301.447	3,339.600	3,652.434	3,271.230
Priobalni i otočki dio Dalmacije i Istre	466.591	508.257	556.917	626.811	707.096	793.844	776.431
Udio priobalnoga i otočnog dijela Dalmacije i Istre u %	20,51	19,9	19,7	19,0	21,2	21,7	23,7

Izvor: M. Korenčić: *Naselje i stanovništvo SRH 1857—1971*, JAZU, knj. 54, Zagreb, 1979.

Kako se procjenjuje da je od 1890. do 1913. ove krajeve iseljavanjem napustilo oko 500 tisuća ljudi (pretežno mladih i pretežno muškaraca, dakle onih koji natalitetu najviše pridonose) izlazi da bi porast stanovnika bez toga iznosio značajno više, najmanje za daljih 14% (odnosno prosječno 0,26% na godinu). Bez iseljavanja broj bi se stanovnika u ovom razdoblju, dakle, povećao za gotovo 3/4! Kako podatke popisa stanovnika uzimamo kao vjerodostojniji izvor od procjene broja stanovnika, mišljenja smo da se ovaj potonji procjenjuje.

Prema istom izvoru udio broja stanovnika primorsko-otočnog dijela Istre i Dalmacije u strukturi ukupnog broja stanovnika Hrvatske, Slavonije, Istre i Dalmacije godine 1857. bio je 20,51%, a 1910. 21,70%. Priraštaj je znači bio veći u Istri i Dalmaciji nego u kontinentalnom dijelu. Pod pretpostavkom da su stope nataliteta i mortaliteta u svim pokrajinama Hrvatske bile stabilne i da procesi unutarnjih migracija nisu značajnije pridonosili promjeni ukupnog broja stanovnika, moglo bi se zaključiti da je iseljavanje, kao faktor smanjenja broja stanovnika, više narušavalo hrvatsku kontinentalnu populaciju nego primorsko-otočnu. U literaturi (Lorković, Lakatoš, Telišman) nalazimo, međutim, drukčije podatke i procjene.¹⁵

¹⁵ M. Lorković: *Narod i zemlja Hrvata*, Zagreb, 1939, str. 9; J. Lakatoš: *op. cit.*, str. 8—9; T. Telišman, *op. cit.*, str. 134.

U razdoblju 1890—1910. po tim izvorima dakle iselilo se iz Hrvatske, Slavonije i Dalmacije ukupno 309.954 stanovnika, od kojih iz Dalmacije i Istre 98.158 ili (31,7%). Nerazmjer je u strukturnom udjelu u ukupnom broju stanovnika i u broju iseljenika. Ovu nejasnoću može djelimice objasniti činjenica što smo u našem razmatranju izostavili kontinentalne dijelove Istre i Dalmacije, pa i to tek onda ako bismo ove krajeve uzeli kao izrazito migracijske iz kojih je iseljavanje bilo veće nego iz primorsko-otočnog susjedstva. To je, opet, u opreci sa svim dosadašnjim tvrdnjama i općeprihvaćenim mišljenjima. Jednako tako teško je prihvatljiva pretpostavka po kojoj bi se moglo tvrditi da je možda u razdoblju 1857—1890. više iseljavalo ljudi iz unutrašnjosti Istre i Dalmacije nego u razdoblju 1890—1910.

Nadalje, prvi statistički podaci u poratnoj godini 1921. za veći broj općina pokazuju osjetni pad broja stanovnika u odnosu na prethodnu popisnu godinu 1910. Doduše, u priobalnom i otočkom dijelu Dalmacije za ovo međupopisno razdoblje bilježimo mali porast od 11.375 žitelja ili 2,5%. Ali istarsko priobalje i otoci pokazuju pad od 28.788 žitelja, odnosno za 8,6%, pa oba područja uzeta zajedno imaju pad od 17.413 žitelja ili 2,2% u odnosu na popisnu godinu 1910.

Zanimljiva je još jedna činjenica: izuzme li se općina Buje i Labin, od šest ostalih priobalnih i otočnih općina Istre, broj je stanovnika očito umanjen, a općina Pag zadržala je isti broj (7.033) u obje popisne godine (1910. i 1921). Međutim, na dalmatinskom priobalju i otocima od 19 općina samo njih osam (Brač, Crikvenica, Dubrovnik, Makarska, Opatija, Ploče, Senj i Vis) zabilježilo je u popisnoj 1921. manji broj stanovnika nego u 1910.

Očito je dakle da su unutrašnje i vanjske sile neravnomjerno djelovale u ove dvije hrvatske regije i na kretanje stanovništva od 1910. do 1921.

Čime dakle objasniti takav osjetan pad koji bi bio izražen još poraznijim brojkama da Monarhija nije poduzela stanovite korake kako bi se zaustavilo masovno iseljavanje. Vlasti su naime sredinom 1913. donijele zakonsku osnovu o iseljavanju prema kojoj je bilo zabranjeno seljenje osobama ispod šesnaeste godine, očito zbog potrebe za što većim brojem vojnika pod oružjem. Tu su, nadalje i odredbe koje su se odnosile na zabranu reklamiranja iseljavanja i odredbe o ograničenju stjecanja dozvola za otvaranje iseljeničkih prijevoznčkih agentura. Tijekom rata iseljavanje je gotovo potpuno zaustavljeno, pa zacijelo te dvije pojave nisu osobito utjecale na statističke pokazatelje prikazane u tablici 5, gdje se vidi osjetan pad broja stanovnika u ovom međupopisnom razdoblju (1910—1921). U cjelokupnoj strukturi stanovništva to se lako objašnjava činjenicom da su pojedini dijelovi hrvatskog priobalja i otoka (Istra, bez općine Kastav, otoci Cres, Lošinj, Lastovo, grad Zadar sa svojim neposrednim zaleđem i još neki manji otoci) Rapalskim ugovorom od 12. studenog 1920. odvojeni od Hrvatske i pripojeni Italiji. Ipak, ova činjenica ne osporava našu tvrdnju o osjetnom padu broja stanovnika u otočnom i priobalnom dijelu Hrvatske, jer smo to područje uzeli za naš predmet proučavanja, bez obzira na to kojoj je on državnoj zajednici, u cijelosti ili svojim jednim dijelom pripadao od 1910. do 1921. Tko želi taj podatak objasniti prvenstveno iseljavanjem u neposrednim predratnim i ratnim godinama, taj neće svojoj tvrdnji naći potporu u vjerodostojnijim povijesnim i drugim vrelima. Time ne želimo kazati kako iseljavanja u tom vremenu nije bilo i kako iseljenički faktor nije utjecao na populaciju stanovništva. Naprotiv, za njegovu prisutnost govore mnoge činjenice u našim i stranim izvorima. Međutim, za takav osjetan trend pada broja stanovnika u tom vremenu iseljeničkom faktorom ne bi trebalo davati prvenstvo, nego bi odgovor trebalo potražiti u slijedećim uzrocima:

Najvažniji i sudbonosni događaj koji se zbio između ove dvije popisne godine nesumnjivo je prvi svjetski rat. Vojni interesi i zadaci znatno su povećali

mobilizaciju vojnih obveznika, a to znači da su muževi bili odvojeni od žena i da se to odrazilo na pad nataliteta, kako zbog pada začeca tako i zbog pada broja živorođene djece zbog nenormalnih ratnih prilika. Ratom limitirajući životni uvjeti također nisu pogodovali normalnom rastu i životu novorođenčadi (neishranjenost majki, nehigijenski uvjeti života, nikakva medicinska zaštita i sl.).

Ratnih gubitaka u ljudstvu nije bilo samo u vojničkim rovovima na bojištu, jer u uvjetima oskudice, glada i posve nedostatne zdravstvene zaštite pojačano stradava i civilno stanovništvo, a prije svega oni najnemoćniji — djeca i starci. Dakle, uz već spomenuti pad nataliteta u ovom smo razdoblju suočeni i s porastom mortaliteta. Na taj je način spriječen i onemogućen prirodni priraštaj stanovništva, jer je sigurno da u takvim prilikama ni prosječna dob stanovništva ne raste nego pada.

U ovo međupopisno razdoblje krajeve koje analiziramo pogodila je i po zlu poznata epidemija »španjole« (»španjolice«, »španjolke«, zapravo — gripe). Od te opake zaraze pomrla je masa stanovništva. Sigurno je da je i nastanku i širenju bolesti značajno pridonijelo ratno stanje.

Rat i ratno stanje zacijelo su uvjetovali i raseljavanje određenog broja pojedinaca i obitelji iz najugroženijih krajeva. Bježali su ljudi ukoliko su mogli i kamo su mogli. Osim toga, predratni raspored određenih slojeva stanovništva (vojnoga i onog koji vojsku opslužuje) početkom i tijekom rata osjetno se izmijenio. Za ilustraciju možemo uzeti općinu Pulu, u kojoj je između 1900. i 1910. broj stanovnika porastao na blizu 28 tisuća, dok je u popisnom razdoblju 1910—1921. ukupan broj stanovnika smanjen za gotovo 22 tisuće. Poznato je da je Pula bila značajna vojna točka Monarhije, da su u njoj planski naseljavani i raspoređivani vojni kadrovi pred rat, a uz njih su bili potrebni i dobrodošli i drugi stanovnici koji su mogli opsluživati »garnizon«. Rat, a posebno njegov kraj, stubokom su izmijenili ove vojne potrebe, pa i strukturu stanovništva.

Dakle, premda je iseljavanje od 1910. do 1914. bilo neprestano u porastu, ipak je na pad broja stanovnika u to vrijeme, u svim našim regijama, presudno utjecalo četverogodišnje ratno razdoblje.

Zaključak

Učestalije i intenzivnije seljenje Hrvata izvan granica počinje tek prodorom Turaka na ovaj prostor. Za razliku od ovih »prvotnih« iseljavanja uvjetovanih (turskim) osvajanjima, u sedamdesetogodišnjem razdoblju (1850—1918) migracije stanovništva iz priobalja i otoka u prekomorske zemlje valja poimati kao posljedicu gospodarsko-političkih i društvenih prilika.

Najviše emigriraju seljaci (preko 85% ukupnog broja), mlađi muškarci u punoj snazi (između 20 i 40 godina), neškolorani ili jedva školovani. Iseljenika je i do sedam-osam puta više od povratnika.

V. Holjevac procjenjuje da je s priobalnog i otočnog dijela Hrvatske emigriralo do prvoga svjetskog rata oko 350 tisuća žitelja (gotovo 50% ukupnog hrvatskog iseljeničtva). Neki drugi istraživači drže da je taj broj bio još i veći. *Nama se ove procjene čine previsokima.*

Od 1857. do 1880. broj se stanovnika na dalmatinskoj obali i otocima povećao za 16%, a od tada do 1910. za daljih 33%. U tim kotarevima (uključujući još i Zadar i Kotor) prema popisu stanovnika broj doseljenika u razdoblju 1880—1910. bio je manji nego iseljenika. Svejedno, teško je vjerovati u toliki broj iseljenika, koji se u ovom slučaju morao »nadomjestiti« prirodnim priraštajem. Porast broja stanovnika u ovom razdoblju u Istri još je i veći. Bez obzira na ovu

našu kritičnost prema spomenutim procjenama, u svakom slučaju radi se o značajnom broju iseljenika.

Najviše je iseljenika otišlo u SAD. Holjevac procjenjuje da se do 1914. u SAD uselilo oko 300 tisuća Hrvata (iz svih hrvatskih zemalja te Bosne i Hercegovine), među kojima je bilo gotovo 150 tisuća iz priobalja i otoka. Po istim procjenama u zemljama Južne Amerike bilo je oko 30 do 35 tisuća naših Primoraca i otočana. Manji broj ovih žitelja iselio se i u Kanadu (oko 2 do 2,5 tisuće), te u Australiju i Novi Zeland. Stanoviti broj iseljenih osoba iz priobalja i otoka našao se i u Africi (Južnoafrička republika, Egipat i dr.). Po ovim procjenama izlazi da se do početka prvoga svjetskog rata iselilo iz primorskih i otočkih dijelova Hrvatske gotovo 190 tisuća stanovnika. Odmah primjećujemo da je to znatno manji broj od Holjevčeve procjene u globalu (oko 350 tisuća). Mišljenja smo, pak, da je i ova procjena unekoliko pretjerana.

Bez obzira na točnost kvantifikacije našeg iseljeničtva, zacijelo je da ono nije bilo malo i da je bilo posljedica društveno-političkih i gospodarskih prilika u našem geopolitičkom prostoru koji je zbog iseljavanja imao više negativnih nego pozitivnih posljedica. Istina, te su posljedice međusobno isprepletene, dinamično povezane i u tijeku vremena različito dominantne. U takvim se ocjenama obvezno dolazi do različitih rezultata ovisno o tome čemu pridajemo veći značaj (gospodarskome, demografskom, kulturnom, političkom ili nekom drugom aspektu). Ipak, negativne posljedice premašuju pozitivne. Jer, prvo, emigriralo se iz nužde; drugo, emigrirali su za rad najznačajniji mladi ljudi; treće, emigracija je u nekim razdobljima bila masovna pojava; četvrto, iseljavanje uvijek znači štetu na individualnome, obiteljskom i nacionalnom planu, kako u emocionalnome tako i u kulturnom i gospodarskom smislu; peto, zemlja useljenja od migranata uvijek dobiva (nije se trudila u njegovu podizanju do punoljetnosti i u njegovu radnom osposobljavanju, a ubire višak rada).

I, konačno: svaka je emigracija gubitak, a iseljeničtvo najveći. Iseljenici s naših otoka i priobalja od druge polovice prošloga stoljeća do kraja prvoga svjetskog rata u tome ne čine izuzetak. Oni su bili žrtve političkih i gospodarskih prilika onoga vremena, a ne promicatelji gospodarskoga i socijalnog razvitka svoga kraja i svoje domovine.

AN ACCOUNT OF SOME OF THE RESULTS OF STUDIES CONDUCTED
HITHERTO PERTAINING TO EMIGRATION FROM THE LITTORAL
AND INSULAR PARTS OF CROATIA FROM THE MID-19TH CENTURY
TO THE END OF WORLD WAR I

SUMMARY

After listing the general traits that have characterized emigration from Croatia in all periods, this paper provides a critical analysis of certain theories presented in literature on emigration, with particular reference to emigration from the coastal and insular parts of Croatia up to the end of World War I. It is shown that certain opinions on the phenomenon have often been based on non-critical estimates and that in the final analysis this has led to an overestimation of the number of emigrants from the region concerned. The chief message of this work is that prompt and detailed analysis of the relevant source material available, especially as concerns the censuses from 1857 to 1921, is absolutely necessary in order to eliminate such and similar mistakes.